

Деменко О. Ф., кандидат політичних наук, доцент,
заступник директора Навчально-наукового
інституту гуманітарних наук Університету
Державної фіскальної служби України, м. Ірпінь.

НАПРЯМИ ТРАНСФОРМАЦІЇ ВІДНОСИН УКРАЇНИ ТА ПРОВІДНИХ ЦЕНТРІВ СИЛИ В СУЧАСНОМУ СЕРЕДОВИЩІ БЕЗПЕКИ

***Аннотація.** В статті досліджуються особливості розвитку сучасних міжнародних відносин, які характеризуються кардинальними змінами в системі міжнародної безпеки. Агресивні дії Російської Федерації привели до руйнування існуючого світового порядку. У таких непростих умовах Україна визначає нові завдання і перспективи свого внутрішнього та зовнішнього розвитку, зокрема і через трансформацію відносин із провідними центрами сили. Автор обґрунтовує думку, що для збереження політичного і економічного суверенітету країни, зміцнення демократичних інститутів головним пріоритетом зовнішньої політики має бути ефективна реалізація стратегії європейської інтеграції та включення України до євроатлантичної системи безпеки.*

***Ключевые слова:** міжнародні відносини, міжнародна безпека, зовнішня політика, Європейський Союз, Організація Північноатлантичного договору, європейська інтеграція.*

***Анотація.** У статті досліджуються особливості розвитку сучасних міжнародних відносин, які характеризуються кардинальними змінами міжнародного безпекового середовища. Агресивні дії Російської Федерації привели до руйнування існуючого світового порядку. У таких непростих умовах Україна визначає нові завдання і перспективи свого внутрішнього та зовнішнього розвитку, зокрема і через трансформацію відносин із провідними центрами сили. Автор обґрунтовує думку, що для збереження політичного і економічного суверенітету країни, зміцнення демократичних інститутів головним пріоритетом зовнішньої політики має бути ефективна реалізація стратегії європейської інтеграції та включення України до євроатлантичної системи безпеки.*

***Ключові слова:** міжнародні відносини, міжнародна безпека, зовнішня політика, Європейський Союз, Організація Північноатлантичного договору, європейська інтеграція.*

Demenko O. F., candidate of political sciences, associate professor, Deputy Director of the Research Institute of Humanities of the University of State Fiscal

Service of Ukraine, Irpin. Directions of transformation of relations of Ukraine and the leading power centres of in the modern security environment.

Abstract. *The article analyzes the features of contemporary international relations, which is characterized by dramatic changes in the international security environment. Aggressive actions of the Russian Federation led to the destruction of the existing world order. In these challenging conditions Ukraine defines new tasks and prospects of its internal and external development through transforming relationships with leading centers of power. Today it has become clear in order to ensure the national security the government should cooperate with other nations and countries. It is essential to find a rational combination of value and national security systems with participation in the collective international security structures.*

The author justifies the view that to strengthen democratic institutions, the main foreign policy priority should be aimed at the effective implementation of the strategy of European integration and the inclusion of Ukraine to Euro-Atlantic security system for the preservation of political and economic sovereignty.

There is no alternative to a course of European and Euro-Atlantic integration and convergence with Western standards of democracy, rights, social and economic development will be the main guarantee of the further progressive development of the Ukrainian state.

Keywords: *international relations, international security, foreign policy, European Union, North Atlantic Organization, European integration.*

Постановка проблеми. Сучасний етап у розвитку міжнародних відносин характеризується складними трансформаційними процесами, які зумовлені викликами глобалізації, активізацією етнічних і релігійних чинників, намаганнями окремих країн зруйнувати існуючий світовий порядок і, як наслідок, кардинальними змінами міжнародного безпекового середовища. Воєнно-політична ситуація у світі за останні роки набула якісно нових ознак і продовжує швидко змінюватись, формуючись під впливом потужних і швидкоплинних процесів, що відбуваються у сфері міжнародних відносин. У першу чергу її визначає загострення суперництва між світовими та регіональними центрами сили за збереження та посилення свого впливу.

Зростає небезпека виникнення різних за масштабами збройних конфліктів, їх швидкої ескалації та втягування в них суміжних держав. Все це вимагає знаходити раціональне співвідношення і поєднання національних систем безпеки з участю у колективних міжнародних структурах безпеки. Сьогодні вже стало очевидно, що гарантувати власну національну безпеку можна лише в тісній взаємодії з іншими народами і країнами.

Україна як суверенна держава знаходиться на переломному етапі свого розвитку. У надзвичайно складних умовах, реалізуючи і захищаючи свій суверенітет та територіальну цілісність від збройної агресії, наша держава стає повноправним суб'єктом міжнародних відносин. Долаючи труднощі і невдачі попередніх років, зважуючи набутий власний досвід і досвід інших країн,

Україна визначає нові завдання і перспективи свого внутрішнього та зовнішнього розвитку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання про те, якою має бути зовнішня політика України, щоб вона могла ефективно забезпечувати її національну безпеку, залишається відкритим практично протягом усього періоду існування незалежності держави. У попередні роки зовнішня політика нашої держави постійно переживала різкі коливання – від гучних заяв про вступ України до НАТО та ЄС як потенційних гарантів її національної безпеки до декларацій про позаблоковість та про тісну співпрацю з Росією, що забезпечувало б, у першу чергу, економічні інтереси України.

Актуальні питання формування і розвитку зовнішньої політики України постійно перебувають у центрі уваги українських політиків та науковців. Існує розгалужена мережа спеціалізованих державних і неурядових інституцій, які ґрунтовно досліджують проблеми забезпечення національної безпеки України у зовнішньополітичній сфері. Ця тема є головною подією для висвітлення у переважній більшості засобів масової інформації.

Невирішені раніше частини загальної проблеми. Аналіз наукової літератури та інформаційних джерел з проблем державної політики забезпечення національної безпеки України у зовнішньополітичній сфері дозволяє констатувати, що в Україні деякі аспекти означених проблем висвітлено в низці монографій, докторських і кандидатських дисертаціях, збірниках наукових праць, інших періодичних виданнях. Водночас, динамічні зміни, які відбуваються як у світі в цілому, так і в Україні зокрема, вимагають подальшого дослідження проблеми вибору пріоритетів зовнішньої політики України у контексті забезпечення її національної безпеки, оскільки від успішного вирішення цього завдання залежить майбутнє України як незалежної держави.

Цілі статті полягають у тому, щоб на основі аналізу наукової літератури та інформаційних джерел з проблем державної політики забезпечення національної безпеки України у зовнішньополітичній сфері проаналізувати відносини України та провідних центрів сили в сучасному середовищі безпеки та обґрунтувати пріоритети зовнішньої політики України на сучасному етапі.

Основний зміст. Сучасна система міжнародних відносин зазнає суттєвих трансформацій. Ми є свідками переходу від постбіполярної системи міжнародних відносин до її нового стану як на глобальному так і на регіональному рівнях. Ці трансформації суттєво впливають на позиціонування України в новому міжнародному середовищі та ставлять перед нею завдання формування оновленої зовнішньополітичної стратегії [3, с. 11].

Зміни, що відбулися в сучасному середовищі безпеки призвели до того, що ситуація у сфері національної безпеки України суттєво загострилась. Загрози, які постали перед Україною, наочно продемонстрували недосконалість сучасної архітектури міжнародної безпеки. Протягом останніх років ми мали нагоду переконатись, що норми міжнародного права не можуть зупинити

агресора, механізми міжнародної безпеки, на які покладається Україна, зокрема Будапештський Меморандум про гарантії безпеки, виявилися не дієвими, Організація Об'єднаних Націй черговий раз продемонструвала неспроможність бути гарантом міжнародного миру і безпеки.

Критична ситуація, що склалася в Україні після зміни владного режиму, виявила не тільки хронічну слабкість її державно-політичного устрою, а й ілюзорність сподівань на міцність і дієвість міжнародних інститутів, які зазвичай вважалися основою системи безпеки в Європі [8].

Враховуючи той факт, що тенденція до формування багатоцентричного світу є однією із найважливіших у сучасних міжнародних відносинах, надзвичайно важливим завданням постає формування адекватної моделі взаємовідносин України із провідними центрами сили. У даній статті ми обмежимося аналізом відносин України із такими провідними центрами сучасних міжнародних відносин як Європейський Союз, Організація Північноатлантичного договору та Російська Федерація.

Європейська інтеграція України залишається ключовим пріоритетом зовнішньої політики України. Не зважаючи на всі складності і суперечності нинішнього розвитку нашої держави, європейська ідея є консолідуючим чинником, який об'єднує і політичні еліти, і українське суспільство загалом.

Україна через Революцію гідності виборолла право на європейську інтеграцію, а Європейський Союз політично та економічно зміцнився, гідно витримуючи випробування українською кризою.

Намагання Росії використовувати внутрішні розбіжності в ЄС заради реалізації власних агресивних цілей, отримали гідну відсіч від європейців. Справжня сутність кремлівського режиму нарешті стала зрозумілою всьому європейському політикуму, і як результат, Росія із стратегічного та впливового партнера Європейського Союзу поступово перетворюються на країну-ізгоя. Не зважаючи на окремі проросійські впливи у деяких європейських країнах, Європейський Союз досить одностайно підтримує Україну, як політично, так і у фінансово-економічній сфері, та все більше дистанціюється від путінської Росії.

Поступово розвивається і вдосконалюється система безпеки Європейського Союзу, яка формується в рамках Спільної зовнішньої та безпекової політики ЄС. Її елементами є вже 28 країн Європи. Цілісність цієї системи поступово зміцнюється, вона має тенденцію до розширення та демонструє позитивну динаміку.

З набуттям чинності 1 грудня 2009 року Лісабонського договору можна констатувати початок нового етапу у розвитку Спільної зовнішньої та безпекової політики ЄС.

Важливим аспектом Лісабонського договору є введення до статті 42 Договору про Європейський Союз (ДЄС) положення про взаємну допомогу. Згадане положення вимагає від країн-членів ЄС спільних скоординованих дій з надання необхідної допомоги у випадку, якщо держава-член зазнає збройної

агресії на своїй території. За цих умов інші держави-члени повинні надати такій державі допомогу усіма можливими для них засобами відповідно до статті 51 Статуту Організації Об'єднаних Націй [4].

Загалом, в оновленому ДЄС наголошується, що Спільна політика безпеки і оборони забезпечує ЄС здатність до оперативних дій, які спираються на цивільні і військові засоби. Європейський Союз може вдаватися до даних засобів при здійсненні місії за його межами з метою забезпечення підтримки миру, запобігання конфліктів і зміцнення міжнародної безпеки відповідно до принципів Статуту Організації Об'єднаних Націй. Основою для виконання цих завдань служать потенціали, що надаються державами-членами.

До місії, в рамках яких Союз може вдаватися до цивільних і військових засобів, відповідно до статті 43 ДЄС належать: спільні операції з роззброєння; гуманітарні місії та місії по евакуації; місії, пов'язані з наданням консультацій та сприяння у військовій сфері; місії щодо запобігання конфліктів і підтримання миру; місії бойових підрозділів з врегулювання криз, в тому числі місії з відновлення миру і стабілізаційні операції по закінченні конфліктів. Всі ці місії можуть сприяти боротьбі з тероризмом, у тому числі шляхом надання підтримки третім країнам у боротьбі з тероризмом на їх території [4].

Чи перетвориться у майбутньому Європейський Союз в організацію колективної оборони? Відповідь на це дає сам Договір про Європейський Союз в редакції Лісабонського договору. Пункт другий статті 42 наголошує, що спільна політика безпеки і оборони включає в себе поступальну розробку спільної оборонної політики Союзу. Вона приведе до спільної оборони, як тільки Європейська рада одногосно вирішить про це [4].

Курс на європейську інтеграцію впливає з самої природи державної незалежності України, її прагнення стати невід'ємною складовою частиною Європи. Європейський вибір – це рух України до реальної демократії, інформаційного суспільства, соціально орієнтованої ринкової економіки, що базується на верховенстві права та забезпеченні прав і свобод людини.

Саме тому для України європейська інтеграція має залишатися стратегічним пріоритетом зовнішньої політики, але нам слід усвідомлювати, що на сучасному етапі Європейський Союз не може забезпечити у повній мірі гарантії національної безпеки України. Ми можемо розраховувати лише на політичну, дипломатичну та фінансово-економічну підтримку з боку Європейського Союзу, а також на сприяння ЄС проведенню таких необхідних для України реформ у всіх сферах суспільного життя.

Як слушно зазначає О. Толстов, сам факт підписання Угоди про асоціацію з ЄС у повному обсязі не гарантує Україні стабільної європейської перспективи, а також не забезпечує припинення конфлікту всередині країни чи нормалізацію відносин із РФ. Однак за умов критичного загострення викликів внутрішній і зовнішній безпеці держави встановлення тісніших відносин із Євросоюзом дає реальну можливість скористатися механізмами політичного діалогу та економічною підтримкою з боку європейських держав та

інтеграційних структур, включаючи сприяння урегулюванню ситуації на сході держави та запровадження повноцінного моніторингу місії ОБСЄ на українсько-російському кордоні. При цьому слід зважати на те, що допомога з боку ЄС може бути ефективною лише за умов, якщо підписання Угоди про асоціацію стане імпульсом для інтенсивної модернізації країни. Реформи в Україні, включаючи конституційну, повинні докорінно змінити систему державного управління [8].

Повноцінні гарантії національної безпеки для України спроможна надати лише Організація Північноатлантичного договору (НАТО), яка на сьогоднішній день є провідною воєнно-політичною організацією колективної безпеки і оборони.

Аналіз сучасної міжнародної обстановки, в тому числі і з огляду на останні події в Україні, переконує в тому, що Північноатлантичний Альянс виступає надійним гарантом миру і безпеки для своїх країн-членів.

Розширюючи і поглиблюючи зв'язки з іншими країнами і демонструючи відкритість, Альянс прагне зберегти мир, підтримати і розвинути демократичні процеси, зробити внесок у прогрес і процвітання євроатлантичної спільноти народів та забезпечити розбудову щирого партнерства з усіма демократичними країнами.

Головною метою НАТО від моменту його заснування було визначено захист свободи і безпеки всіх членів Альянсу політичними та військовими засобами відповідно до Статуту ООН.

Північноатлантичний договір проголосив ряд принципових положень, на яких будуються відносини між країнами на євроатлантичному просторі. Найважливішими серед них є:

- прагнення держав – членів Альянсу до миру;
- організація взаємодії між країнами – учасницями НАТО через консультації;
- організація спільної оборони у разі нападу на будь-якого члена НАТО;
- можливість розширення Альянсу та виходу з нього [6].

Становленню Альянсу як найефективнішої організації у сфері підтримання миру та забезпечення безпеки на європейському континенті у нових умовах сприяла балканська криза, що розпочалася 1992 року. За тогочасних обставин і ООН, і ОБСЄ, і ЄС були неспроможними приборкати жорсткий міжетнічний конфлікт. Вони не мали для цього достатньої кількості миротворчих сил і не змогли їх створити. Лише НАТО виявилася готовою до таких акцій і тим самим продемонструвала, що вона спроможна забезпечувати безпеку в Європі.

Найвдаліше місце НАТО в системі міжнародної безпеки дає можливість розкрити модель безпеки на основі співробітництва, яка побудована Альянсом. Безпека на основі співробітництва являє собою систему, яка утворилася навколо ядра ліберально-демократичних держав, поєднаних офіційними і

неофіційними союзами та інститутами, що мають спільні цінності, а також здійснюють практичне прозоре співробітництво в економічній, політичній та військовій сферах.

Щоб система безпеки на основі співробітництва була корисною й ефективною, вона має бути спрямована як усередину (колективна безпека), так і назовні (колективна оборона). Крім того, система безпеки повинна містити два додаткових виміри, які не передбачені концепціями колективної безпеки і колективної оборони, а саме: забезпечення індивідуальної безпеки та активне зміцнення й поширення стабільності на територіях, прилеглих до зони безпеки на базі співробітництва, оскільки нестабільність і конфлікти на цих територіях можуть являти загрозу для країн-учасниць системи безпеки на основі співробітництва.

Індивідуальна безпека є основою будь-якої діючої міжнародної системи безпеки, в основу якої покладені ліберально-демократичні ідеали. Дотримання й захист основних свобод особи – це те ядро, похідними від якого є всі інші форми безпеки. Щоб можна було говорити про безпеку на міжнародному рівні, спочатку її необхідно забезпечити на рівні окремої особистості. Невипадково першою умовою членства в НАТО є внутрішній демократизм суспільства, що гарантує реалізацію індивідуальних прав і свобод людини і громадянина [5, с. 229].

Отже, необхідно визнати, що на цей час НАТО – єдина у світі ефективно діюча модель такої системи.

Україна має тривалу історію взаємовідносин із Північноатлантичним Альянсом у якості партнера НАТО. Проте, як слушно зазначає В. Гречанінов, НАТО має досить обмежені можливості стосовно сприяння безпеці своїх партнерів [1]. Водночас нинішня криза з усією очевидністю продемонструвала, що Україна, не будучи складовою частиною євроатлантичної системи колективної безпеки, не зможе сховатися під її парасолькою. І хоча політика євроатлантичної інтеграції створює додаткові ризики, пов'язані з інтенсифікацією спроб Росії дестабілізувати Україну, але водночас вона здатна підсилити нашу позицію в переговорах із РФ у будь-якому форматі [10].

Тож очевидно, що нинішній статус України як партнера Альянсу не відповідає реаліям часу. Підтримка конституційною більшістю Верховної Ради України внесеного Президентом України Закону "Про внесення змін до деяких законів України щодо відмови України від здійснення політики позаблоковості" є свідченням того, що відносини України з НАТО виходять на якісно новий рівень. Адже цим документом внесено зміни до Закону України "Про засади внутрішньої і зовнішньої політики", який відтепер встановлює, що "основними засадами зовнішньої політики є: поглиблення співпраці з Організацією Північноатлантичного договору з метою досягнення критеріїв, необхідних для набуття членства у цій організації" [2].

Тож зараз перед Україною стоїть завдання поглиблювати політичний діалог і практичне співробітництво з Альянсом з метою швидких і глибоких

реформ сектору безпеки і оборони та переходу Збройних сил України на стандарти НАТО.

У спільній заяві Комісії Україна – НАТО, прийнятій під час саміту НАТО в Уельсі у вересні 2014 року, Альянс в черговий раз підтвердив підтримку суверенітету і територіальної цілісності України в межах її кордонів, визнаних на міжнародному рівні. Члени Альянсу розпочали програми, спрямовані на вдосконалення потенціалу Збройних Сил України у сферах командування, управління та зв'язку, логістики, стандартизації, кіберзахисту, соціальної адаптації військовослужбовців, а також стратегічних комунікацій. НАТО також допомагає Україні у реабілітації поранених військовослужбовців, а багато країн-членів Альянсу надають військово-технічну допомогу Україні на двосторонній основі. Продовжуються робота над розвитком оперативної сумісності між Збройними Силами України і НАТО, в тому числі шляхом регулярної української участі в навчаннях Альянсу [7].

Євроатлантична інтеграція означає для України більше, ніж просто стати членом системи колективної безпеки – це включення в євроатлантичний простір безпеки з країнами, з якими ми поділяємо загальні цінності та принципи. Бути частиною механізму колективної безпеки та оборони означає отримати надійні гарантії безпеки, що дає можливість сконцентруватися на соціальних та економічних питаннях. Членство України в НАТО відкриє нові економічні перспективи, знизить рівень фінансових ризиків, поліпшить інвестиційний клімат, що сприятиме активізації економічного розвитку, підвищенню добробуту українських громадян.

Україна усвідомлює важливість налагодження конструктивних і рівноправних двосторонніх відносин з Російською Федерацією, зокрема з огляду на значну залежність української економіки від російських енергоносіїв, великі обсяги товарообігу та ринків збуту української продукції, значний рівень інтегрованості культурно-інформаційного простору, розгалужені гуманітарні зв'язки. Проте на сьогоднішній день українсько-російські відносини перебувають у наймасштабнішій за всю новітню історію кризи. При цьому, на жаль, не виключена подальша ескалація конфлікту між Україною та Росією у майбутньому.

Проголосивши пострадянський простір сферою своїх виключних національних інтересів, Російська Федерація використовує увесь комплекс можливих методів, включно з відвертою військовою агресією та прямим втручанням у внутрішні справи України, щоб залишити нашу державу під своїм контролем.

Очевидно, що налагодження українсько-російських відносин має важливе значення для України. Тож цілком природно постає питання про необхідність розроблення ефективної зовнішньої політики щодо Російської Федерації, про пошук тих підходів, які дали б змогу сформувавши оптимальну модель українсько-російських відносин, що забезпечила б безпечне існування й розвиток України як незалежної суверенної держави.

Як цілком обґрунтовано зазначає О. Троян, з огляду на сучасний стан українсько-російських відносин, реальному зміцненню міжнародних позицій України як повноцінного суб'єкта сучасних міжнародних відносин сприятиме вирішення низки завдань:

- зміна загального характеру зовнішньої політики України від пасивної до активної, спрямованої на захист не групових, корпоративних, часткових, а важливих різнопланових загальнодержавних інтересів;
- активізація української дипломатії в стратегічно важливих для нашої держави напрямках;
- у діалозі з РФ як потужним, агресивним і непередбачуваним сусідом уникнення двосторонніх форматів. Намагання вести діалог у багатосторонньому форматі, використовуючи підтримку і допомогу сильних і впливових союзників;
- досягнення консенсусу щодо міжнародних пріоритетів держави як на рівні політичної еліти, так і на рівні всього суспільства загалом;
- зміцнення обороноздатності нашої держави;
- запровадження та успішна реалізація в інтересах суспільства низки важливих внутрішніх реформ – конституційної, судової, місцевого самоврядування тощо;
- модернізація й інноваційний розвиток української економіки шляхом швидкої та неухильної переорієнтації на новітні технології [9].

Висновок. Таким чином для збереження політичного і економічного суверенітету країни, зміцнення демократичних механізмів у внутрішньополітичному житті держави та суспільства головним пріоритетом зовнішньої політики України має бути ефективна реалізація стратегії європейської інтеграції та активне залучення України до євроатлантичної системи безпеки з метою досягнення критеріїв, необхідних для набуття повноправного членства у Організації Північноатлантичного договору.

Курс на європейську і євроатлантичну інтеграцію у сучасних умовах немає жодної альтернативи, а наближення до західних стандартів демократії, права та соціально-економічного розвитку буде головною гарантією подальшого прогресивного розвитку Української держави.

Що стосується відносин із Російською Федерацією, то Президентом України чітко окреслено межу можливих компромісів з українського боку: територіальна цілісність і суверенітет України не можуть бути предметом обговорення. У всіх інших питаннях необхідно шукати варіанти рішень, які максимально захистять національні інтереси України і, разом з тим, дадуть змогу вивести українсько-російські відносини з глухого кута.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гречанінов В. Україна – НАТО: учора, сьогодні, завтра. – Режим доступу: <http://uaforeignaffairs.com/ua/ekspertna-dumka/view/article/ukrajina-nato-uchora-sogodni-zavtra/>

2. Закон України "Про засади внутрішньої і зовнішньої політики". – Режим доступу: / <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2411-17>
3. Зовнішня політика України – 2013: стратегічні оцінки, прогнози та пріоритети / за ред. Г. М. Перепелиці. – К.: ВД «Стилос», 2014. – 2014. – 352 с.
4. Консолідовані версії Договору про Європейський Союз та Договору про функціонування Європейського Союзу. – Режим доступу: / <http://www.minjust.gov.ua/file/23491.PDF>
5. Міжнародні відносини і зовнішня політика України: підручник / [Деменко О.Ф. та ін.]; під ред. Пошедіна О.І. – Київ: НУОУ, 2013. – 374 с.
6. Північноатлантичний договір. – Режим доступу: / http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/950_008
7. Спільна заява Комісії Україна-НАТО на рівні глав держав та урядів. – Режим доступу: / <http://mfa.gov.ua/ua/press-center/comments/2278-spilyna-zajava-komisiji-ukrajina-nato-na-rivni-glav-derzhav-ta-uryadiv>
8. Толстов С. Проблеми та пріоритети України в умовах кризи європейської безпеки. – Режим доступу: / <http://uaforeignaffairs.com/ua/ekspertna-dumka/view/article/problemi-ta-prioriteti-ukrajini-v-umovakh-krizi-jevropei/>
9. Троян С. Українсько-російські відносини в контексті інтеграційних процесів на пострадянському просторі. – Режим доступу: / <http://uaforeignaffairs.com/ua/ekspertna-dumka/view/article/ukrajinsko-rosiiski-vidnosini-v-konteksti-integraci/>
10. Шамшур О., Капітоненко М. У пошуках втраченого часу: проблема вибору стратегії безпеки України. – Режим доступу: / http://gazeta.dt.ua/international/u-poshukah-vtrachenogo-chasu-problema-viboru-strategiyi-bezpeki-ukrayini-_.html